

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI No: 439

İMÂM MÂTÜRÎDÎ
VE
TE'VÎLÂTÜ'L-KUR'ÂN

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Hatice K. Arpaguş

Doç. Dr. Mehmet Ümit

Arş. Gör. Bilal Kır

1. Baskı

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI No: 439

ISBN 978-975-548-485-3
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16209

Kitabın Adı
İMÂM MÂTÜRİDÎ VE TE'VİLÂTÜ'L-KUR'ÂN

Editörler
Prof. Dr. Hatice K. Arpaguş
Doç. Dr. Mehmet Ümit
Arş. Gör. Bilal Kır

Sayfa Düzenlemesi
Hamit Sağlam

Kapak Tasarımı
Eren Sakız

Kapak Resmi
Şerbu't-Te'vilât, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 48

Baskı / Cilt: Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere / İSTANBUL
Tel: 0212 412 17 77
Sertifika No: 44451

1. Baskı
Ekim 2019, İstanbul

İlahiyat Fakültesi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI
YAYINLARI

Ümraniye
Belediyesi

Uluslararası İmâm Mâtürîdî ve *Te'vilâtü'l-Kur'an* Sempozyumu M.Ü. İlahiyat Fakültesi ve Ümraniye Belediyesi işbirliği ile gerçekleştirilmiştir. Bu sempozyumda sunulan bildiriler üzerine inşa edilen metinler, kör hakem sürecinden geçerek kitap hâline getirilmiştir. Metinlerin muhteva ve dil bakımından sorumluluğu müelliflerine, teli hakları editörlere, basım organizasyonu ise anlaşmalı olarak M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları'na aittir. Yayınevinin izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

İsteme Adresi

M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Nuhkuyusu Cad. No: 110 Bağlarbaşı 34662 Üsküdar İSTANBUL
Tel: 0216 651 15 06 Faks: 0216 651 00 61
ifav@ilahiyatvakfi.com • www.ilahiyatvakfi.com

KARAHANLILAR DÖNEMİNDE MÂTÜRİDİLİK TARİHİ ÜZERİNE YENİ BİR KAYNAK: KAYRAKLAR

Ashirbek MUMİNOV*
Türkçeye çev. Betül AYAZ**

GİRİŞ

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin düşünce sistemi Orta Asya'da, ilk olarak, I. Türk-İslâm hanedanı Karahanlılar devrinde (H. 382-607/M. 992¹-1211) devlet desteği görmüştür. Bu konuyla ilgili olarak bölgedeki dinî siyasetin özü ile alakalı kaynak sayısının yok denecek kadar az olması araştırma yapılmasına engel teşkil etmiştir. Dolayısıyla araştırmacıların bu konuya olan ilgisi de zayıf kalmıştır. Geçmişten günümüze kadar yapılan araştırmalarda Mâtürîdî ulemâsının teolojik risâleleri ile tarihî-biyografik kaynak eserlerinden istifade edildiği görülmüştür.² Ancak bu kaynaklarda, otoriteler ve Mâtürîdî ulemâsı arasındaki ilişkiler çok az yansıtılmıştır.

Makalemize konu olan raporda, yeni bir kaynak türü olarak ele alınan mezar taşlarının (kayrak taş; *epitaph*) otoriteler ve İslâm âlimleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymadaki önemi vurgulanmıştır. Bunun için Semerkant'ta yakın zamanda keşfedilen 109 mezar taşından istifade edilmiştir.

1. KEŞFEDİLEN MEZAR TAŞLARI

Bu mezar taşları kayrak taş denilen, nehir yoluyla taşınmış siyah renkli, doğal dağ taşlarıdır ve ulemânın mezar taşları olarak kullanılmıştır. Üzerinde ulemâyâ ve

* Prof. Dr., İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) / İslâm İşbirliği Teşkilatı OIC- İstanbul.

** Dr., İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) / İslâm İşbirliği Teşkilatı OIC- İstanbul.

1 Karahanlıların Mâverâünnehir'deki hükümranlık devrinin başlangıç tarihi 992 yılıdır; bkz. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*; Bosworth, *The New Islamic Dynasties*.

2 Rudolph, *Al-Mâturîdî und die sunnitische Theologie in Samarkand*; Rudolph, *Al-Mâturîdî and the Development of Sunnî Theology in Samarkand*; Bilhan, *Les juristes hanafites de l'Asie centrale à l'époque des Qaraĥanides*; Kavakcı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Māvāra' al-Nahr İslâm Hukukçuları; İmam Mâturîdî ve Maturidilik, Tarihî Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Maturidilik Mezhebi*, haz. Sönmez Kutlu.

ailelerine ait bilgiler bulunmaktadır. Kayraklar teknolojisi, Semerkant şehrine Karahanlılar tarafından Fergana vadisi ve Yedisu bölgesinden getirilmiştir. Semerkant'ta kayraklar sayısal olarak en fazla XI ve XII. yüzyıllarda, en az XIV. yüzyılda görülmektedir. Timurîler devrinde ve sonrasında tamamen kaybolan kayrakların yerini mermer taşlar almıştır.

Ekim 2006'da bir proje kapsamında Semerkant'a gidilerek, orada bulunan Institute of Archeology, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, National Museum of Uzbekistan ve National Museum of Ethnography ile Çakardiza kabristanı³ ve özel arşivler ziyaret edilmiştir. Bu ziyaret neticesinde H. IV-VIII / M. X-XIV. yüzyıllara ait 239 adet mezar taşı kitâbesi tespit edilmiştir. Bu 239 adet mezar taşının 130 tanesi Rus arkeolojisti Vasiliy Vyatkin (1869-1932) koleksiyonundandır. Bu koleksiyon daha önce 1992'de Duşanbe şehrinde Lola Dodkhudoeva tarafından yayınlanmıştır.⁴ Ancak bu yayında yer alan fotoğraf kalitesinin düşük olması nedeni ile yazıların okunması da pek mümkün olmamaktadır. Bu sebeple bu koleksiyona yeni mezar taşları da ilave edilerek bir kitap hâline getirilmiş ve IRCICA tarafından yayına hazırlanmıştır.⁵

Kayrak kitâbeleri ile ilgili olarak bugüne kadar bir kayrak esas alınarak yapılmış çalışmalar mevcut iken⁶ IRCICA tarafından yürütülen çalışma neticesinde tespit edilen 239 kayrak kitâbesi tek bir eserde toplanmış ve böylelikle bu kitâbelerin karşılaştırmalı olarak da çalışılmasına zemin hazırlanmıştır.

2. MEZAR TAŞLARININ ANALİZİ

Tespit edilen 239 mezar taşı kitâbesi incelendiğinde en çok "garip" (*ğarib*) kelimesinin geçtiği görülür. Başlangıçta "garip" kelimesine "alçakgönüllü, çaresiz" mânaları verilmişken, 25 mezar taşında çok sık geçmesi üzerine bu kelimenin yeniden ele alınması gerekliliği doğmuştur. Neticede sosyal ve dinî bir terim olarak aynı zamanda "başka ülkeden gelen; gurbette olan kişi; yabancı" anlamına geldiği de anlaşılmıştır.

3 Çakardiza kabristanının bilinen bir diğer adı da Ebû Mansûr el-Mâtürîdî kabristanıdır. Devlet adamlarının desteğini alan ulemânın defnedildiği kabristandır.

4 Dodkhudoeva, *Epigraficheskie pamiatniki Samarkanda XI-XIV vv.*

5 *Epitaphs of Muslim Scholars in Samarkand (10th-14th Centuries)*, ed. Bakhtiyar Babadjanov v.dğr.

Söz konusu kitap, makalenin EK kısmında tanıtılmaktadır.

6 Hartmann, "Archäologisches aus Russisch Turkestan", sütun 28-34; 70-77; 117-123; 233-248, 297-304; 361-372; 421-431; Zhukov, "Kairak s dvuiazychnoi nadpis'iu 574/1178 g.", s. 30-32; Bol'shakov, "Nadgrobie 541/1146 g. iz Samarkanda", s. 9-11; Iskhakov, "Namogil'nyi kairak s dvumia nadpisiami", s. 129-134; Kochnev, "Kirpichnyi namogil'nik XI v. s gorodishcha Afrasiab", s. 123-128; Mukhtarov, "Dvuiazychnaia nadpis' XII v. iz Novosibirsk", s. 68-70.

Bu kişilerin nisbelerine bakıldığında bunların Semerkant'a iki farklı yerden geldikleri görülür. Birincisi iç hudutlar (Nesef, Türkistan, Fergana), ikincisi Horasan (Belh, Merv, Nişapur) ve Irak'tan (Bağdat) gelenlerdir.

Bunun üzerine şöyle bir soru ortaya çıkmıştır: Bu yabancılar Karahanlıların başkenti Semerkant'a nereden ve niçin geldiler? Bu soruların cevabı yine mezar taşı kitâbelerinden yola çıkılarak verilebilir. Mezar taşlarına bakıldığında bu insanların "Sadri'l-İslâm, kâdiyü'l-kudât, imâm-hatip, müftü vb." oldukları görülmektedir. Bunlar muhtemelen devlet otoritesi tarafından davet edilip, bu yüksek dinî makamlara tayin edilmişlerdir.

Mezar taşı kitâbelerinden bu kişilerin dönemin siyasileri nazarında çok önemli oldukları anlaşılmaktadır. Mezar taşlarındaki "Mu'temedü's-selâtin, ihtiyârü'l-mülûk ve's-selâtin, azîzü'l-ekâbir" gibi ifadeler bu düşünceyi destekler mahiyettedir. Sultanlar ile halk arasındaki bağın olumlu yönde gelişmesine katkıda bulunan bu kişiler aynı zamanda farklı sosyal katmanlar arasındaki ilişkiyi de düzenlemiştir. Bu kişilerin statüleri yine mezar taşı kitâbelerindeki lakaplardan anlaşılmaktadır. Bu lakaplar: "Hâdiyü'l-halk, mahmudü'l-ekâbir, emînü'l-İslâm ve'l-müslimin, makbülü'l-meşâyih, zînetü'l-mülûk ve's-selâtin, melik-i kudâti's-Şark ve'l-Garb". Yine bu lakaplardan anlaşılmaktadır ki, bu kişiler dönemin ideolojisi ve siyasetine göre toplumsal düzenin sağlanması görevlerini de yerine getirmektedir.

Dikkat çeken bir diğer konu iktidardaki hanedanının temsilcilerinin ulemâ yanına gömülmeleridir. Hükümran sülale vekillerinden olan Tulur Tekin Bey Muhammed b. Abdülmâlik es-Samânî (Q-006), Arslan İlek-başı Mevdud b. Muhammed el-Uzgendî (Q-211), Muhammed b. Mevdud b. Muhammed el-Uzgendî (Q-219), Amir Yavaş Bey Muhammed b. Muhammed b. Ahmed es-Sirkati en-Navgilimî (Q-124), Doğancı Muhammed b. Muhammed b. Ahmed (Q-143) ve diğerleri ulemânın yanına defnedilmişlerdir. Bu kişiler Semerkant ulemâsıdır. Bu da göstermektedir ki, Çakardiza kabristanı sıradan insanların defnedildiği bir mezarlık olmayıp, ulemâ ile hâkim zümrenin vekillerinin bir arada defnedildiği bir kabristandır.

Karahanlılar sınırları içinde bir de Semerkant dışından gelen ulemâ vardır. Keş ve Nesef'ten ibaret Güney Suğd bölgesinden gelip, Çakardiza kabristanına defnedilen ulemâ şunlardır: Abdülvehhab b. el-Hüseyn b. Rafi' el-Keşşî (Q-002), Ahmed b. Osman el-Keşşî (Q-061), Muhammed b. Abdülseyyid el-Keşşî (Q-221), en-Nesefî (Q-012), Ebû Bekir b. el-Hüseyn b. el-Halil b. Ahmed en-Nesefî (Q-197), Ebû Bekir b. Muhammed el-Haccac en-Nesefî (Q-212), Adnan b. Muhammed en-Nesefî el-Ğubdînî (Q-111), Ali b. Osman b. Abdullah en-Nesefî el-Hâlidî (Q-110), Ahmed b. Ebû Bekir en-Nesefî (Q-067), Muhammed b. Ahmed b. Ebü'l-Kâsım el-Haccac en-Nesefî (Q-017), Esad b. Muhammed b. Ahmed b. Ebü'l-Kâsım el-Haccac en-Nesefî (Q-012).

Ancak bu kişilerin haricinde yine Nesefilerden olan üç kişi daha vardır ki, bunların durumu yukarıda bahsi geçenlerden farklıdır. Bunlar: Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî en-Neseffî (ö. 493/1100, Buhârâ'da ölmüştür), Ebü'l-Muîn en-Neseffî (ö. 508/1115), Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî en-Neseffî'dir (ö. 482/1089). Semerkant'ta faaliyet göstermiş olmalarına rağmen, bu kişilerin Çakardiza kabristanında mezar taşları yoktur. Çünkü 1089 yılında Selçukluların Semerkant'ı zaptetmesi üzerine talebeleriyle birlikte bu kişilerden ilk ikisi Buhârâ'ya, üçüncüsü ise Keş'e gönderilmişlerdir. Bunlar gittikleri yerlerde Mâtürîdiyye'nin yayılmasında etkili olmuşlardır. Daha sonra bu talebelerden Alâeddîn Muhammed b. Ebû Ahmed es-Semerkandî ve Alâeddîn el-Kâsânî Buhârâ'dan çıkıp, Anadolu'ya gelmişlerdir. Semerkant'ı alarak Karahanlı idaresini tamamen değiştiren Selçuklular, Mâtürîdî düşünce sistemine dokunmayarak devam ettirmişler ve Anadolu'ya yayılmasında doğrudan etkili olmuşlardır. Bu konu Mâtürîdî düşüncenin Anadolu'ya gelmesiyle ilgili olup, ayrı bir araştırma mevzusudur. Burada Mâtürîdiyye'nin ne olduğu ile ilgili bilgi vermek konumuz dâhilinde değildir. Ancak mezar taşı kitâbelerindeki bilgilerin Mâtürîdiyye'nin genel tarihini araştırma ve anlama açısından çok önemli olduğunu vurgulamak gerekir.

Nesefilerin Semerkant'taki faaliyetlerinin en etkili sonucu Ebû Mansûr el-Mâtürîdî öğretilerinin resmî olarak bilinmesi olmuştur. Zira XI. yüzyılda Semerkant ulemâsının el-Mâtürîdî'den haberi yok iken, Nesefiler Mâtürîdî kelâm düşüncesini Neseff'ten Semerkant'a taşımışlardır.

Neseffî grubundan olan ulemâlar (Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Ebü'l-Muîn en-Neseffî v.dğr.) aynı zamanda Ebû Mansûr el-Mâtürîdî mirasından kendi pozisyonlarını güçlendirmek için de istifade etmişlerdir. Çünkü Mâtürîdîlik Semerkant'ta X. yüzyılın sonunda unutulmuşken Neseffîler tarafından yeniden canlandırılarak, siyasetler ile halk arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Bununla ilgili Ebü'l-Muîn en-Neseffî'nin üç kitabında da zikredilen yeni ideoloji, dönemin ruhanî ve siyasî hayatında etkili olmuştur. Bu kitaplar: *Tebşiratü'l-edille*, *Bahrü'l-keâm* ve *et-Temhîd fi usûli'd-dîn*'dir.

Karahanlılar zamanında Çakardiza kabristanında bazı iyileştirmeler yapılmıştır. Mâtürîdî geçmiş zaman ulemâsının (Ebü'l-Kâsım el-Hakîm el-Semerkandî, Ebü'l-Hasan er-Rustufağnî, Ebû Seleme es-Semerkandî v.dğr.) kabir taşları yenilenmiş, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin çok harap durumda olan kabri üzerine, uygulanan Mâtürîdî politika neticesi türbe inşa edilmiştir. Kabristan duvarları ve içindeki yollar da yenilenmiştir. Bu mezarlık sıradan bir mezarlık olmayıp, yüksek zümre ile Mâtürîdî ulemâsı kabirlerinin bir arada olduğu bir mezarlıktır.

Mezar taşı kitâbelerine tekrar değinmek gerekirse "garip" kelimesinin haricinde bulunan bir başka ifadeye de dikkat çekmek gerekir. "İmâmü'l-Mezhebeyn ve Kudvetü'l-Farıkayn" bunlardandır. Bu ifadeler iki mezheple (Hanefî ve Şâfiî mezhepleri) ilgili metotları bilen, bunlardan istifade edilmesini sağlayan âlimler ile ilgilidir.

Mâtürîdî düşünce sisteminin bir faydası da tek mezhep olarak öne çıkarıldığı için Horasan'ın aksine Semerkant'ta hiçbir dinî ve toplumsal çatışma yaşanmamış olmasıdır. Horasan'da Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasında sürekli bir çatışma vardı. Zira Sâmânîler döneminde Semerkant bölgesindeki Şâfiî ve Hanefî mezhebi ulemâları arasında sürekli birbirine karşıt ve çatışmalı bir politika uygulanırken; Karahanlılar döneminde sadece Hanefî mezhebini destekleyen politikalar uygulanmıştır. Bu siyasetin yanı sıra Hanefî kaideleri, Şâfiî mezhebinin metot ve üslûplarından istifade ile Kur'an ve sünnet esaslarına dayanılarak yeniden geliştirilmiş ve kitaplaştırılmıştır. Bunun gerçekleştirilmesinde emeği geçen ulemânın lakapları mezar taşı kitâbelerinde "Nef'at mehâsin el-İslâm ve a'lâmihî, Muhyi's-Sünne, Zâhirü's-Şerî'a" olarak geçmektedir. Aynı zamanda bu politika ilmî sahada yeni gâyeler, yeni fikirler, yeni kitaplar çıkmasına da zemin oluşturmuştur. Bunun neticesinde Karahanlılar döneminden bugüne ulaşan 200'den fazla fıkıh kitabı bulunmaktadır.

Bu kitaplardan birisi el-İsbicâbî'nin *Şerh-i Muhtasar et-Tahavî* isimli eseridir. Bu eser Tahavî'nin *el-Muhtasar fi'l-Fıkh*'na şerh olarak yazılmıştır. Mısır'da yazılan ve Orta Asya'da çok bilinmeyen bu eser İsbicâbî'nin şerhi üzerine bölgede tanınır hâle gelmiştir. İsbicâbî eseri hazırlarken Şâfiî mezhebinin kaidelerinden istifade etmiştir. Dolayısıyla yeni bir yol keşfedilmiş ve İsbicâbî'yi, İbn Kemal Paşa müctehidler arasında zikretmiştir. Bunun üzerine İsbicâbî'den etkilenen kişiler pek çok eser ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda Alâeddîn el-Kâsânî'nin *Bedâiyü'l-Sanâî fi tertibi's-şerâî* isimli eseri çok meşhurdur. Tüm bu gelişmeler Karahanlılar döneminde izlenen bu yeni politika sayesinde gerçekleşmiştir.

İkinci bir eser Bahâeddîn el-İsbicâbî'nin *Zâd el-Fukaha (Şerh-i Muhtasari'l-Kudurî)* isimli eseridir. Bu eser Bağdat ekolünden istifade edilerek hazırlanmıştır. Belirtmek gerekir ki, mezar taşlarındaki bilgiler üzerinden açıklamaya çalıştığımız Karahanlılar dönemindeki Mâtürîdî ulemâsı ile ilgili olarak IRCICA tarafından hazırlanan ve künyesini yukarıda verdiğimiz kitap, bu konuyla ilgili daha geniş bilgilere ulaşılmasını sağlayacak ve yeni araştırmalar için kaynak teşkil edecektir.

DEĞERLENDİRME

Makale, Karahanlılar döneminde Orta Asya'da dinî politika çalışmaları için yeni materyaller sunmaktadır. Bu materyaller, bağımsız ve oldukça özgün bir kaynak olduğu ortaya çıkan mezar taşı epigrafisidir. Esas olarak Semerkant'taki Çakar-diza mezarlığında bulunan bu malzemeler, X-XIV. yüzyıllardaki Orta Asya kelâm âlimlerinin mezar taşları (yerel ad: kayrak) üzerindeki 239 yazıdan oluşmaktadır. Bu yazılar 2006 yılında yapılan Semerkant gezisi sırasında tarafımızdan toplanmıştır. Semerkant'ta kayraklar X-XIV. yüzyıllar arasında görülmekte olup, ancak mezar taşlarının büyük çoğunluğu XII. yüzyıla aittir.

“Garip” kelimesinin bir araya geldiği 25’den fazla kitâbe analiz edilmiştir. Bu terim “yabancı” anlamına gelir. Semerkant’ta defnedilmiş olan yabancı ulemâ, “iç” (Karahanlılar devleti toprakları dâhilinde) ve “dış” (Horasan ve Irak) olarak iki farklı bölgeden gelmiştir. Bu kişiler yüksek dinî makamlarda görev almıştır.

Bir de Semerkant dışından, Güney Suğd’dan (Keş ve Nesef) gelen ulemâ vardır. Semerkant’taki ulemânın faaliyetleri neticesinde, Mâtürîdî öğretileri resmî olarak desteklenmiş ve modernleştirilmiştir.

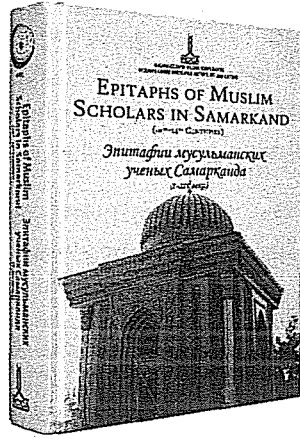
Karahanlı hanedanının Hanefiyye-Mâtürîdiyye ekolüne bağlılığı tamamen resmî olup, toplumda farklılaşmış bir sosyal yapı olmasına rağmen, düzeni sağlamak ve istikrarı korumak için Mâtürîdîlik öğretilerinden faydalanılmıştır.

KAYNAKÇA

- BARTHOLD, W., *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London: 3. bs., 1968.
- BILHAN, Saffet, *Les juristes hanafites de l’Asie centrale à l’époque des Qaraĥanides*, Thèse pour l’obtention du Doctorat de Spécialité (3-e cycle) Sciences Juridiques, présentée et soutenue publiquement à l’Université de Droit et d’Economie et de Sciences Sociales de Paris (Paris II), Paris: 1973.
- BOL’SĤAKOV, O. G., “Nadgrobie 541/1146 g. iz Samarkanda” (Bol’sĥakov, Oleg. Tombstone of the Year 541/1146 from Samarkand), *Epigrafika Vostoka*, XIV (Moscow-Leningrad 1961): 9-11.
- BOSWORTH, C. E., *The New Islamic Dynasties: A chronological and genealogical manual*, Edinburgh: University Press, 1996.
- DODKHUĐOEVA, Lola, *Epigraficheskie pamiatniki Samarkanda XI–XIV vv.*, Tom I. Dushanbe: Publishing House “Donish”, 1992 (Dodkhudoeva, Lola. Epigraphical Monuments of Samarkand from the 11th–14th Centuries).
- Epitaphs of Muslim Scholars in Samarkand (10th–14th Centuries)*, ed. Bakhtiyar Babadjanov v.dğr., İstanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 2019.
- HARTMANN, Martin, “Archäologisches aus Russisch Turkestan”, *Orientalistische Litteratur-Zeitung*, 9 (Berlin 1906): sütün 28-34; 70-77; 117-123; 233-248, 297-304; 361-372; 421-431.
- İmam Mâtürîdî ve Maturidilik, Tarihi Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Maturidilik Mezhêbi*, haz. Sönmez Kutlu, Ankara: Otto, 2015.
- ISKĤAKOV, M. I., “Namogil’nyi kairak s dvumia nadpisiami” (Iskhakov M.I. Tombstone with two inscriptions), *Afrasiab*, IV (Taşkent 1975): 129-134.
- KAVAKCI, Yusuf Ziya, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Māvāra’al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976.
- KOCHNEV, B. D., “Kirpichnyi namogil’nik XI v. s gorodishcha Afrasiab” (Kochnev, Boris. Brick Tombstone of the XIth Century from the Hillfort Afrasiab), *Afrasiab*, IV (Taşkent 1975): 123-128.
- MUKHTAROV, A., “Dvuiazychnaia nadpis’ XII v. iz Novosibirsk” (Mukhtarov, Akhror, Two-Language Inscription of the 12th Century from Novosibirsk), *Istoriia, filologiya i filosoĥiya*, I, Novosibirsk: Nauka, Sibirskoe otделение, 1991, s. 68-70.
- RUDOLPH, Ulrich, *Al-Mâtürîdî und die sunnitische Theologie in Samarkand*, Leiden/New York/Köln: Brill, 1997.

RUDOLPH, Ulrich, *Al-Mâturîdî and the Development of Sunnî Theology in Samarkand*, çev. Rodrigo Adem, Leiden: Brill, 2015.

ZHUKOV, V.D., "Kairak s dvuiazychnoi nadpis'iu 574/1178 g." (Zhukov, V.D., Kairak with the Two-Language Inscription of the year 1178), *Epigrafika Vostoka*, XI, Moscow-Leningrad, 1956, s. 30-32.

EK-KİTAP TANITIMI:***Epitaphs of Muslim Scholars in Samarkand (10th-14th Centuries)***

Epitaphs of Muslim Scholars in Samarkand (10th-14th Centuries) / Edited by Bakhtiyar Babadjanov, Lola Dodkhudoeva, Ashirbek Muminov, Ulrich Rudolph; Project Director: Prof. Halit Eren; indexes, glossary, illustrations by Urkiya Utepbergenova, Aitzhan Nurmanova; appendix by Amriddin Berdimuradov; photos by Akhror Mukhtarov, Lola Dodkhudoeva, Bakhtiyar Babadjanov. Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 2019 (Sources and Studies on the History of Islamic Civilization; no. 39); 652 p.; Text in Russian, with some texts in English and Arabic.

Semerkant'taki Müslüman Alimlerin Kitâbeleri (X.-XIV. Yüzyıllar) / Giriş, orijinal metinlerin yayınlanması için hazırlık, çeviri, yorum: Bakhtiyar Babadjanov, Lola Dodkhudoeva, Ashirbek Muminov, Ulrich Rudolph; Proje Yürütücüsü: Prof. Halit Eren; indeks, sözlük, fotoğraflar: Urkiya Utepbergenova, Aitzhan Nurmanova; Ek "Semerkant'taki Çakar-Diza mezarlığında arkeolojik araştırma": Amriddin Berdimuradov; fotoğraflar: Akhror Mukhtarov, Lola Dodkhudoeva, Bakhtiyar Babadjanov. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2019 (İslam medeniyeti için kaynaklar ve çalışmalar; no. 39); 652 s.; Rusça metin, bazı metinler İngilizce ve Arapça.

Kitap, X-XIV. yüzyıllar arası Orta Asya âlimlerine ait mezar taşı kitâbeleri ile ilgilidir. Toplam 239 adet olan mezar taşı kitâbelerinin orijinal metinleri, tanıtımları, Rusçaya tercümesi ve fotoğrafları yer almaktadır. Ayrıca bir arkeolojik kazı tanıtım makalesi, analitik indeks, sözlük, kaynakça ve çeşitli fotoğraflar da (mezarlık, türbe, harita vs.) bulunmaktadır.

Yayının temel kaynaklarından biri Rus arkeolog Vasiliy Vyatkin'e (1869-1932) ait koleksiyondur. Bu koleksiyondan 130 adet seramik briket ve taşlardan yapılmış mezar taşı fotoğrafı alınmıştır. Bir diğer kaynak Rus fotoğrafçı Grigoriy Pankratyev albümüdür (1894-1904). Bu albümden de 27 mezar taşı fotoğrafı alınmıştır. Ayrıca çeşitli toplantılardan 60'dan fazla; "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî" mazarlığı olarak da bilinen "Çakardiza" mezarlığından da 38 mezar taşı fotoğrafı alınmıştır. Bu 38

mezar taşı kitâbesi 1999-2000 yıllarında yapılan arkeolojik kazılar sırasında tespit edilmiştir. Özbekistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü Direktörü Dr. Amriddin Berdimuradov tarafından, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin 1130. yıldönümü ile ilgili olarak sunulan bu kazı çalışmaları hakkındaki ayrıntılı rapor da kitabın "Ek" kısmında verilmiştir.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî mezarlığının (Çakardiza) 1940-1950'lerde tamamen tahrip edilmesi ile birçok mezar taşı ciddi anlamda hasar görmüş, bazıları da kaybolmuştur. Tespiti yapılan 239 mezar taşından 118 tanesi Devlet Etnografya Müzesi'nde, 36 tanesi Özbekistan Devlet Müzesi'nde, 33 tanesi Ebû Mansûr el-Mâtürîdî mezarlığında, 17 tanesi Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'nde, 4'ü Hoca Abdi Darun mezarlığında, 1 tanesi Ali Kuşçu mezarlığında, 1 tanesi "Afrasiab" Semerkant Tarihi Müzesi'nde ve 1 tanesi de "Onbir İmâm" mezarlığında bulunmaktadır. Bu yerlerin hepsi Semerkant'tadır. 5 tanesi ise Taşkent'te Özbekistan Devlet Tarihi Müzesi'nde, 1 tanesi Buhârâ ve 1 tanesi de Novosibirsk'de (Rusya) bulunmaktadır. 21 mezar taşının ise fotoğrafları olup, asıllarının nerede olduğu hâlâ bilinmemektedir.

Mezar taşlarından 156'sının tarihi kitâbelerinde görülmekte olup, 83'ünün ise bir kısmının tarihi yazmamaktadır. Bir kısmının ise mezar taşı kırıldığından tarihi kaybolmuştur. Tarihlenen 156 mezar taşından 123'ü XII. yüzyıla, 26'sı XIII. yüzyıla, 4'ü XIV. yüzyıla, 1 tanesi XV. yüzyıla, 1 tanesi de XIX. yüzyıla aittir. 7'si tarihsiz olup, malzemesi itibarıyla muhtemelen IX-X. yüzyıllara aittir. 6 mezar taşı kitâbesi tarihsiz olup, muhtemelen XII. yüzyılda Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin çağdaşları ve izinden gidenlere aittir. Bunlar arasında el-Hakîm es-Semerkandî, Ali b. Hüseyin er-Rustufağnî, Ebû Seleme es-Semerkandî bulunmaktadır. Mâtürîdî'ye ait mezar taşının aslı ise bulunamayıp, yazılı kaynaklara göre tarafımızdan revize edilip, kitabın arka kapağında gösterilmiştir.

Mezar taşlarının çoğu ulemâya ve ailelerine aittir. Bunlardan 8 tanesi hanımlarıdır. Bu kişiler Karahanlı sultanı sülalesine yakın olan kişilerdir. Tulus Tekin Bey Muhammed b. Abdülmâlîk es-Samânî, Arslan İlek-başı Mevdud b. Muhammed el-Uzgendî, Muhammed b. Mevdud b. Muhammed el-Uzgendî, Amir Yavaş Bey Muhammed b. Muhammed b. Ahmed es-Sirkati en-Navgilimî, Doğancı Muhammed b. Muhammed b. Ahmed bu kişilerdendir. Çakardiza mezarlığında en çok dikkati çeken dönemin yöneticilerinin otorite sahibi olan ulemâ yanına defnedilmesidir.

İncelenen mezar taşı kitâbelerinde bazı terimlerin sıklıkla geçtiği görülür. Bunlardan en dikkat çeken "garip" (yabancı) kelimesidir. 27 mezar taşı kitâbesinde geçen bu kelime Karahanlıların (M. 992-1211) dinî politikasını anlamada yardımcıdır. Dönemin siyâsileri nazarında çok önemli bir yeri olan ulemânın dışarıdan, bir başka yerden Semerkant'a geldiklerinin vurgusudur. Nisbelerine bakıldığında bunların Semerkant'a iki farklı yerden geldikleri görülür. Birincisi iç hudutlardan (Nesef –

13 kişi, Türkistan – 10 kişi, Fergana – 9 kişi), ikincisi Horasan (Belh – 6 kişi, Merv – 5 kişi, Nişapur – 4 kişi, Harezmi – 2 kişi) ve Irak'tan (Bağdat – 2 kişi) gelenlerdir.

Mezar taşı kitâbelerinde bulunan bir başka ifadeye de dikkat çekmek gerekirse; “İmâmü'l-Mezhebeyn ve Kudvetü'l-Farîkayn” bunlardandır. Bu ifadeler iki mezheple (Hanefî ve Şâfiî mezhepleri) ilgili metodları bilen, bunlardan istifade edilmesini sağlayan âlimler ile ilgilidir.

Kitap, malzemesi dolayısıyla, Ebû Hafs el-Neseî'nin *Kitâb el-Kand fi zikri ulemâi Semerkand* ve Ebû Sa'd al-Sem'ani'nin *Kitâb el-Ensab* isimli ulemâyâ dâir biyografik bilgilerin olduğu kitapları da tamamlar mahiyettedir.

Kitapta kullanılan materyaller, Karahanlılar döneminde Orta Asya'daki dinî politikaların incelenmesi, yönetici zümre ile ulemâ arasındaki bağın anlaşılması ve ulemânın yetkililer ile halk arasındaki bağın nasıl olumlu yönde gelişmesine katkı sağladığı noktasında önemli bulgular sunmaktadır.

Semerkand bölgesi mezar taşı kitâbelerinin Karahanlılar döneminin dinî-siyasî yönünün anlaşılması konusunda katkısı olmuştur.

Bu yayın dinî araştırmalar, İslâmî çalışmalar, antropoloji, tarih ve Orta Asya'daki geleneksel İslâm'ın modernleşmesi ile ilgilenen tüm araştırmacılar için kaynak niteliğindedir.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin revize edilmiş mezar taşı kitâbesi

Kaynak: *Epitaphs of Muslim Scholars in Samarkand (10th-14th Centuries)*, arka kapak.

B-4 (IAAN)

38x18x4. Хранится в Институте археологии Академии наук Республики Узбекистан (г. Самарканд) в отделе нумизматики. Найден во время раскопок на Чакар-Дизе (Ch-D). Почерк – декоративный куфи. Исполнение – профессиональное. Нижняя часть брикета отколота. Диакритические точки расставлены частично.

İsbicâbî'nin mezar taşı kitâbesi

Кайнак: *Epitaphs of Muslim Scholars in Samarkand (10th–14th Centuries)*, s. 63.

Q-052 (GMU)

Размеры сохранившегося фрагмента: 70x18x2,5. Хранится в фондах Государственного музея Узбекистана. Нижняя часть кайрака отколола. Текст не пострадал. Текст забран в фестончатую арку с навершием в виде трилистника. В некоторых местах расставлены декоративные значки, напоминающие по форме букву «U». Почерк – *наسخи*. Диакритика нерегулярная. В тексте имеются утраты, ошибки и неясные места.

Fârâbî'nin mezar taşı kitâbesi

Kaynak: *Epitaphs of Muslim Scholars in Samarkand (10th–14th Centuries)*, s. 172.

Q-158 (GMU)

44x21x9,5. Выставлен в экспозицию Государственного музея Узбекистана. Почерк – *куфи*, профессиональный, довольно ранних очертаний (примерно середина VI/XII в.). Диакритика отсутствует.

Ebû Seleme es-Semerkandî'nin mezar taşı kitâbesi

Kaynak: *Epitaphs of Muslim Scholars in Samarkand (10th–14th Centuries)*, s. 407.